

EL MEDITERRANISME CATALÀ RÒTOL ‘MESURA DE PES’

Germà COLÓN DOMÈNECH
Universitat Basel
Institut d’Estudis Catalans

1. El català antic *ròtol* és definit en els nostres grans diccionaris d’una mateixa manera. Per a Coromines és un mot mig-savi (*sic!*) i significa «document de paper enrotllat espt. el paper més o menys rotllat que sobte (*sic*) posaven a una mercaderia» (*DECat*, VII, p. 385b; s.v. *roda*). Per a Alcover-Moll és: «Rotlle I, ll 1 (= “Full de paper, pergamí, metall, etc. disposat donant una o més voltes a un eix”; cast. *rollo*)» (*DCVB*, s.v. *ròtol*). Ara bé, no tots els exemples que dits repertoris addueixen semblen adaptar-se a aquestes definicions. Vet ací els exemples del *DCVB*:

«Que sia tot d’els en o que vendran de les mercaderies lo pes del dret del *rotol* acostumat en minuar» doc. 1313 (Capmany Mem. iv, 58).

«S’ha perdut... un quintar XXV *rotols* de laca» doc. a. 1388 (BSAL, xi, 184).

«Dos millareses nous per cascun *rotol* de seda» doc. a. 1403 (BSAL, ix, 354).

«Vols saber quant val la deena dels *rotolls*» Conex. spic. 51 v.

El *DECat* de Coromines duu un document tret de l’Inventari d’Alart:

«*ròtols* del quintal d’Oristany»;

i, a més, un document valencià del 1400:

«60 *ròtols* d’alum en rocha blanc».¹

El «Diccionari Aguiló» no dóna cap definició; addueix, però, aquest exemple del 1534: «*ròtols* de Alexandria; *ròtol* de Cicılia».

Si examinem bé aquests passatges, ens adonarem que no poden significar rotllos ni paper d’embolicar. Som davant una mesura de pes o del valor d’aquesta mesura.

2. L’any 1973 vaig publicar uns documents sobre comerç del sucre i allà vaig indicar que: «Les *ròtols* ne sont pas des rouleaux (*rotlles*), comme le suppose le *DCVB*, mais bien une

1. Aquest esment el defineix així: «Usat per comptar el rotllos de mercaderia despatxats».

unité de poids en usage dans toute la Méditerranée; voyez, par exemple, les nombreux exemples de Du Cange, *GMIL*, s.v. *rotulum* et 2. *rotulus*» (Colón, 1973, p. 194 i n. 5). En efecte, el Du Cange defineix *rotulum* com a ‘Mensura liquidorum’ i *rotulus* com a ‘Mensurae species [vel potius ponderis]’.

Dit això, hem d’afanyar-nos a indicar que, més endavant, el cat. *ròtol* sí que va significar ‘rotlle’, etc., d’on per dissimilació de vocals després tenim *rètol*. El mateix podem dir del procediment de lectura del *rotulus*, usat abans que s’introduís el volum o llibre. Però aquesta és una altra paraula, homònima, que no té res a veure amb la que ací ens ocupa i d’una etimologia ben diferent. Vegeu-ne mostres al «*Diccionari Aguiló*» i al *DCVB* (s.v. *ròtol*).

3. Dono ací els exemples de *ròtol* ‘unitat ponderal’ que he pogut recollir en texts antics. En la comptabilitat d’una companyia barcelonina entre els anys 1334 i 1342, publicada per J. M. Madurell i Marimon (1965-1966), compto 20 esments del mot *ròtol* i hom veurà que el sentit de mesura ponderal hi és ben clar:²

[1] «Item, met en raebuda al dit Guillermo³ Arnau que’ns tramés per la coque d’en Ramon Figera, que cargà en Palerm, 166 sachs de coton, que pesaren 166 cantars 53 *ròtols* que costaren mesos en nau ab totes macions, segons que’ns donà per compte... 321 u[nces], 1 t[arí], 8 gr[ans]» (Madurell, p. 452).

[2] «Item, met en raebuda al dit Guillermo Arnau que’ns tramés per la coque d’en Guillem d’Olivella, 11 sachs de coton, que pesaren 11 cantars 21 *ròtols*, que costa mes en nau, ab totes macions ... 21 u., 18 t., 8 g.» (p. 452).

[3] «Suma 177 sachs de coton, que pesen ... 177 cantars 74 *ròtols*, que costen mesos en nau ... 342 u. 19 t., 18 gr. que valen comtat unça 3 ll. ... 1027 ll. 19 s. 7» (p. 452).

[4] «Met en comte de venda, los 177 sachs de coton desà escrits, qui bastaren a 1273 *ròtols*, dels quals s’à haut, net de totes macions, axí com apar al manual en 190 c[artes]. ... 1174 ll. 19 s. 4» (p. 453).

[5] «Dels 16 costals de stany desà escrits, reebé en Guillermo Arnau, en Sicília, lo cual vené, e feu a saber que pesaren a pes de Sicilia 26 cantars 3 *ròtols*, 8 onzes, de que ach net de totes macions, que li met en comte, en 17 c. ... 218 ll. 3 s.» (p. 463).

[6] «Primerament reebem que’ns tramés n’Esteve dez Jerp, de Sicilia, per la coque botatja, 96 sachs de coton de Bibona e de camerata, que pesaren a pes de Palerm, 96 cantars, 32 *ròtols*, que costà mes en nau, ab totes macions, segons que feu a saber per sa letra, 201 u. 4 t. 17 g., que valen, comtant 1.ª unce, 3 ll. en 133 c. barchs 603 ll. 9 s. 9» (p. 494).

[7] «Met en comte de vende los 96 sachs de coton desà escrits, que pezaren, menys de 20 sachs que s’en veneren a Majorche, 543 *ròtols*, 5 ll., dels quals sa haut net de totes macions, ab los 20 sachs que foren venuts a Majorcha, per en Guillem sa Costa, axi com apar al libre ters, en suma final feta, en 271 c. ... barchs. 678 ll. 11 s.» (p. 495).

[8] «Met en comte de vende les 2 parts més de les 400 salmes de forment desà escrites, les quals feu vendre a Copliure, en Guillermo dez Soler, de que’ns donà comte que s’auria haut net de totes macions, barchs, axi com apar en son comte al libre ters, en 227 c., comtant 152 carges, 1 *rò-*

2. Mantinc l’accentuació i la puntuació de l’editor.

3. Caldria llegir *Guillermó*.

tol 11 ll. de sagins, que foren comtat an dita venda, per 297 ll. 12 s. 10 d., que fas comte al libre ters, en 132 c. ... 445 ll. 8 s.» (p. 495).

[9] «Sumen totes aquestes reebudes demunt escrites, axí com demunt apar ... 159 sachs de coton de Sicilia, que pesen, segons que'ns ha fet a saber per letres ... 141 cantars, 56 ròtols, qui costen meses en lenys e naus ab totes macions, partits de Sicilia ... 272 u. 18 t. 3 g» (p. 498).

[10] «Dels 159 sachs de coton desà escrits, venen en Barchinona, 40 sachs, que pesaren 955 ròtols, 13 ll., de que aguem en tant de mecions, axí com apar en lo comte de n'Arnau Duran en 2 c. 1013 ll. 17 s. 3 d.» (p. 499).

[11] «Item, ne venem a Majorche, los quals vené en Deus lo Sal d'Aval, 9 sachs, que peza- ren netz 95 ròtols, 12 ll., dels quals ac net de mecions, de maj., axí com apar en son comte, al li- bre ters, en 273 c. 88 ll. 15 s. 5 d., que valen barchs 59 ll. 3 s. 7 d.» (p. 499).

[12] «Item, tramezem al dit Guillem Sa Costa, les quals tramés en Flandres per les damondi- tes 3 coques, 22 botes de sucre chafatin, de les quals s'emportaren genoveses 7 botes. E axí son aqueles que foren trameses, 15 botes, en que ha sucre net, per totes les 22 botes, 32 varges, 7 rò- tols, 10 ll. que costà partit de Barchinona, en comte de n'Arnau Espaser, al llibre de deutes, en 54 c. ... 1420 ll. - 5» (p. 508).

[13] «Met en comte de vende .I^a. bote de casons cafatins desà escrits, que vené Arnau Lorens, a Bruges, que .I^a. bote de casons chafatins, que pesà neta .I^a. cargua, 8 ròtols, costà partida de Bar- chinona, axí com apar al libre dels deutes, en comte de n'Arnau Espaer, en 54 c. ... 50 ll 14 s. 2» (pp. 509-510).

[14] «Item, tramezem al dit en Guillem Sa Costa, lo qual tramés en Flandres, per les damon- dites 3 naus, .I^a. bota de casons babilonins, que pesà neta .I^a. cargue, 6 ròtols. Costà partida de bar- chinona, axí com apar a llibre dels deutes, en comte de n'Arnau Espaser, 2n 54 c. ... 36 ll. 14 s. 2» (p. 510).

[15] «Item tramezem al dit Guillem Sa Costa, 24 caxes de sucre domesquí, les quals tramès en Flandres per les dites 3 naus, que pesaren netes 10 cargues, 10 ròtols, 8 on.. Costen ab 2 can- tars, 3 ròtols, 20 ll. que y havie de coton de que eren enserpeylades, partides de Barchinona, axí com apar al libre dels deutes, en comte de n'Arnau Espaer, en 54 c. ... 312 ll. 10 s. 9» (p. 510).

[16] «Item, met en comte de trameza 1 rusin, que n'Arnau Lorens s'emmenà, que costà ab 1.ª ll. que donà a'n Ramon de Cazanova al man. en 22 c. e ab 17 ròtols que li donà, comtans per a mesió del Comun, ço és per tot, en 22 en 23 c. del man. ...36 ll. 15 s. 6» (p. 514).

[17] «Item met en comte de trameza al dit Arnau Lorens, que acabam per el e per letra sua a'n Guillermo Amargós, en 127 c. del libre ters. E fo per 520 ròtols que pres a Bruges, a raó de 17 s. 8 d. per reyal, valen ... 459 ll. 6 s. 8» (p. 514).

[18] «Met en comte que s'ach dels 520 ròtols a Bruges desà escrits, de gros 32 ll. 10 s. de que s'ach de barchs. en son comte, en 59 c. del libre de deutes, en 59 c. ... 487 ll. 10 s.» (p. 515).

[19] «Reebudes de Flandres de n'Arnaldo Lorens. Ab lo nom de Déu. Primerament, met en comte de reebuda que'ns tramés Arnaldo Lorens, per la coque d'en Pere de Lalguar, 2 bales, en que ha 10 peces de draps de Bruges, e 2 escapolons d'imperial blau, per serpilera, que costaren, segons que'ns feu a saber per sa letra, partitz de Lez Cluza, ab 6 ròtols que donà a 1 macip d'en Bernat çapila, a qui les comanà, de gr..... 11 ll. - s. 7 d. 2/1, 1 st. valen barchs, ... 165 ll. 9 s. 5» (p. 520).

[20] «Item, lo dit Comun, desà escrit, deu, que's dezavansà en 6 cargues, 1 *ròtol* 15 ll. de sucre chafatin, que tramesem a Toloza, per en Berenguer Baró, axí com apar al ma. en 41 c. ... 1 ll. 8 s. 7» (Madrid, 1966, p. 471).

Però el terme *ròtol* apareix en altres fonts i en altres contextos:

[21] «Lo Rey. — Mossen Gabriel. Ja sabets com per lamat conseller nostre mossen Ramon Torrelles, vos havem tramés recapte de diners pera fer la cuberta de la lotja del nostre jardí; axí mateix vos havem tramés lo mestre castella qui dèu adobar e endreçar la dita cuberta. Per queus manam que pus tenits recapte de diners e del mestre, treballets ab sobirana diligencia en fer la dita obra; en manera que com nos, Deus volent, siam aquí, la dita obra sia acabada, car plaer e servir nosen farets molt agradables. Nos havem tramés darrerament algunes caixes de brandons de cera blancha que I moro nos havia presentats, los quals brandons no son beneyts. Per queus manam que aquells beneescats a la festa de madona Sancta Maria de Febrer e quens façats dels *Rotols* que havets acostumat de fer nos tots anys car plaer ne haurem. Dada en Valencia sots nostre segell secret a XXI dia de Janer del any M.CCCC.VII. — Rex Martinus. — Dirigitur Gabrieli Gombau, presbitero de capella Domini Regis. — Dominus Rex mandavit mihi, Johanni de tudela. — Rtre. 2,249, f. 167».⁴

[22] «per un libant de spart I tr. X gr., per LII *ròtols* de corda de cànem a raó de VII gr., lo *ròtol*» ...«per un *ròtol* d'almànguena VII gr.» *Fonti Aragonesi*, X, p. 123 (Nàpols, 31 de març de 1446).

[23] «per un libant de spart I [arins]. X gr[ans], per LII *ròtols* de corda de cànem a raó de VII gr., lo *ròtol*» ...«per un *ròtol* d'almànguena VII gr.» *Fonti Aragonesi*, X, p. 123 (Nàpols, 31 de març de 1446).

[24] «... és stat pagat a Francisco de Piscopo botiguer per lo preu de LII cofes de verga a rahó de IIII gr. e mig la cofa e per XXX *ròtols* de seu pastat, a raó de V gr. e mig lo *ròtol*, e per XV *ròtols* de sàgoles de cànem, a raó de VI gr. e mig lo *ròtol* e per miga rayma de paper per tenir lo compte a tots els lavorants de la dita obra...»...«e per mans de LXX *ròtols* de cunyols vels de que ha fet altres cunyols a rahó de XIII tr.» *Fonti Aragonesi*, X, p. 137 (Nàpols, 32 de maig de 1457).

[25] «Item per lo preu de dos qintals, VIII *rotols* de seu obs de la dita nau a raho de V duc. lo quintal»...«Item per lo preu de IIII *rotols* de vidre en gots e carrafes, C scudelles de fust - C scudelles de terra - X gavetes grans - C talladors de [p. 144] fust - XXX plats de terra - XX zerrazos - XXV vernegats - L libbras de candeles de seu.....VI duc.» *Fonti Aragonesi*, I, p. 143 (any 1441).

4. En aquests documents tenim sobretot comptes d'exportacions i importacions de la companyia barcelonina, fets a Itàlia, principalment a Sicília (núms. [1] a [10]), d'una banda, i després, des del núm. [11] a [20], es tracta de comerç amb Flandes. A part la lletra del rei Martí [21], tenim uns documents, redactats en català, [23] a [25], a Nàpols, i pel que fa a aquests darrers potser ha influït en la pervivència de *ròtol* el recolzament del napolità i sicilià *rotolo*.

Ens faríem pesats insistint que *ròtol* és una unitat de pes. N'hi ha prou amb especificacions com «feu a saber que *pesaren a pes* de Sicilia 26 cantars 3 *ròtols*, 8 onzes» (núm. [5]) o bé «que *pesaren a pes* de Palerm, 96 cantars, 32 *ròtols*» (núm. [6]).

4. «Epistolari del Rey En Martí d'Aragó, 1396-1410». A cura de Daniel Girona. *Revista de la Asociación Artística Arqueológica de Barcelona*, volum VI, 1909-1913 [1910], p. 283-309, capítol 35. Aquests *ròtols* són idèntics als *rotulorum cerae* del Du Cange (VII, p. 225b).

Una primera impressió feia suposar, davant l'allau de documents que fan referència a Sicília i a Nàpols, que es tractés d'un italianisme. Així també ho deixava sospitar l'explicació del *DEI* de Battisti-Alessio per a l'antic *ròtolo*: «...antica misura di peso usata nel Italia meridionale (a. 1398, Alcamo) e a Venezia (a. 1255) prima del sistema decimale...» (s.v. *ròtolo*). Però els documents catalans de la companyia comercial referents a Flandes i altres escrits,⁵ com la carta del rei Martí, allunyen aquesta sospita.

Ròtol és en realitat un terme que es troba en la Mediterrània, allà on hi hagué influència àrab. Pellegrini (1972: p. 110) esmenta *rotolo* o *ruotolo* 'la centesima parte del cantaro' i ho documenta amb un exemple del 1174 d'un notari genovès i afegeix esments moderns del sicilià *ròtulu* 'peso equivalente a chilogrammi 0,793' (Traina) i del calabrès *ruótulu*, *duótulu* 'rotolo, antico peso equiv. a circa 800 grammi' (Rohlf, *Diz. Cal.*). Naturalment aquesta denominació, com moltes altres de semblants, desaparegué o restà antiquada quan es va imposar el sistema mètric decimal.

Precisament el gran diccionari italià de Battaglia ens proporciona un seguit de texts i documents on apareix aquesta mesura del *ròtolo*. Em limito a reproduir els dos primers esments:

«Innanzi ne sono veduti de sì grandi [elefanti] che portano soma che pesa novantotto *ruotoli* che sono ben settemila e quaranta libre» (Giambòni Bono, ca 1261-1292) (Battaglia, s.v. *rotolo*).

«Lo *rotolo*, che si pesa a la seta in Alexandra, è uncie XVI, e in *ruotolo* è migliaresi XC pesi» (*Ricordi pisani*, any 1279) (Battaglia, s.v. *rotolo*).

La llista va fins a Luigi Settembrini (Napoli, 1813-1876), el qual exposa que «Il sale pagan tredici grani il *rotolo*; e la povera gente non può comperarlo». Ja més endavant Panzini el 1905 enregistra el mot com a napolità: «'rotolo': misura di peso napoletana, di poco inferiore al chilo» (Battaglia, s.v. *rotolo*).

I aquesta mesura es troba també en documents marsellesos de comerç. Un cert P. Miège, patró de galeres provençals, presenta un escrit on diu que porta de Nàpols 60 mezinas de carn-salada que pesen 11 cantars, 27 *rotuli* (Baratier-Reynaud, 1951: p. 30, nota) [és de dordre que no copien el text i només el parafrasegen en francès]. Si aquí veiem una mesura calcada del model napolità, no passa el mateix amb altres esments marsellesos. Així en l'inventari de l'hoirie [herència] Lenche especifica: «39 balles pebre pezant pès d'Alessandrie: quintaux 306, rotoli 84...» (Collier-Billioud, 1951: p. 302, nota). Aquests autors assenyalen que «Ce quintal colonial se divisait en 100 *rotoli*. Le *rottolo* d'Alexandrie équivalait donc à 419 gr. 58, soit en gros une once de plus (30 grammes) que la livre de Marseille. Il servait à la pesée des épices; et en cet usage, il faut se garder de le confondre avec l'énorme *rottolo* d'Alep...» (Collier-Billioud, 1951: p. 302). Els esments del *rotoli* provençals fan pensar en una mesura de la «llingua franca», contràriament al que passa amb els documents de Catalunya i d'Itàlia.

5. I tornant a la nostra Península Ibèrica tenim un preciós document d'Alfons el Savi de l'any 1257 que Pocklington (1984: pp. 291-292) ha exhumat en un estudi dedicat als «Nuevos arabismos en los textos alfonsíes murcianos». Vet-lo ací:

«Otrossí, quito a todos los mercaderes et a todos los otros omnes que de quanto uendieren et comprenen en Alicante pora siempre que non den del ciento mas de ocho morauedis al mio almo-xarifadgo, et a esta razon que den de lo que compraren et vendieren de su drecho, et quitoles el *rotol* que solian dar por razon del peso, et de la trugamania...» (Pocklington, 1984: p. 291).

5. Tingueu en compte també els documents citats al començament d'aquest article (§ 1.).

Ací l'impost està relacionat amb el pes, com també passa en algun dels exemples catalans que hem esmentat abans. No gosaria dir que es tracta d'un catalanisme; hi veuria, com en el cas dels exemples catalans, un representant de l'àrab *raṭl* amb velarització de la vocal, quan, en canvi, els representants castellà i portuguès fan respectivament *arrelde* i *arrátel* (*DECH* i *Machado*, s.v.).⁶ mesures de pes que també s'han perdut en la llengua moderna. El mateix Alfons el Savi decidia que el pes de la carn s'havia de comptar segons l'*arrelde* de Burgos:

«el peso mayor de la carne sea el *arrelde* de Burgos en que ha diez libras. E del arrelde fagan medio e quarto e ochauo e dent ayuso decenda quanto ouiere mester por que pueda cada uno comprar quanto quisiere» (Sánchez, 2000: p. 37c).

6. En el seu diccionari comparat dels arabismes en iberoromànic i en italià Reinhard Kiesler (1994: p. 134), després de posar un signe Ø allà on corresponia al català en les mesures,⁷ passa a estudiar els representants romànics de *raṭl* 'Gewicht' [= pes] i diu que en català no hi ha cap correspondència: «Im Kat. offensichtlich keine lexikalisierte Entsprechung» (1994: p. 297).

El lexema corresponent, doncs, a l'àrab *raṭl* és, com hem vist, *ròtol* igual que l'italià *rotolo*, amb la vocal velaritzada.

BIBLIOGRAFIA

- Baratier-Raynaud, 1951 Gaston RAMBERT (dir.) (1951): *Histoire du commerce de Marseille*. Tome II: De 1291 à 1480 par Édouard Baratier et Félix Reynaud. Paris: Plon.
- BATTAGLIA, Salvatore (1994): *Grande dizionario della lingua italiana*. Vol. XVI. Torino: Unione Tipografico; Editrice Torinese.
- Collier-Billioud, 1951 Gaston RAMBERT (dir.) (1951): *Histoire du commerce de Marseille*. Tome III: De 1480 à 1515 par Raymond Collier. De 1515 à 1599 par Joseph Billioud. Paris: Plon.
- COLÓN, Germà (1973): «Fr. casson et cassonade». *Travaux de Linguistique et de Littérature*, XI, p. 191-198 (*Mélanges de linguistique française et de Philologie et de littérature médiévales offerts à Monsieur Paul Imbs*). Revisat i traduït al castellà es publica en *El léxico catalán en la Romania*. Madrid: Gredos, 1976, p. 297-308; la nota citada és a la p. 302.
- CORRIENTE, Federico (1999): *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*. Madrid: Gredos.
- DCVB ALCOVER, A. M. / MOLL, F. de B. (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 10 vol.
- DECat COROMINES, Joan (1980-2001): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 10 vol.
- DECH COROMINES, Joan (1980): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Con la colaboración de José A. Pascual. Madrid: Gredos.
- DEI BATTISTI, Carlo / ALESSIO, Giovanni (1965): *Dizionario etimologico italiano*. Firenze: Barbèra Editore.

6. Cap d'aquests dos diccionaris esmenta el correlatiu català *ròtol*. Tampoc no ho fa Neuvonen (1941: pp. 55-56). Mañillo, 1991 ni tan solament tracta ja del castellà *arrelde*.

7. «*arrátel arrelde* Ø *rotolo* [port., esp. cat, it.]» (Kiesler, 1994: p. 134).

- «Diccionari Aguiló». *Materials lexicogràfics aplegats per M. Aguiló i Fuster, revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918-1934, 8 vol.
- Du Cange, 1883-1887 CANGE, Du: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort, 10 vol. (reproducció fotomecànica de Graz, 1954).
- KIESLER, Reinhard (1994): *Kleines vergleichendes Wörterbuch der Arabismen im iberoromanischen und Italienischen*. Tübingen; Basel: Francke Verlag.
- MACHADO, José Pedro (1967-1973): *Dicionário etimológico da lingua portuguesa*. Lisboa: Confluência.
- MADURELL Y MARIMON, José M.^a: «Contabilidad de una compañía mercantil trescentista barcelonesa (1334-1342)». *Anuario de Historia del Derecho Español*. Madrid, 1965, p. 421-525 i 1966, p. 459-546.
- MAILLO SALGADO, Felipe (1991): *Los arabismos del castellano en la baja edad media. Consideraciones históricas y filológicas*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- NEUVONEN, Eero K. (1941): *Los arabismos del español en el siglo XIII*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.
- PELLEGRINI, Giovan Battista (1972): *Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all'Italia*. Brescia: Paideia.
- POCKLINGTON, Robert (1984): «Nuevos arabismos en los textos alfonsies murcianos». *Miscelánea Medieval Murciana*, XI. Murcia: Universidad de Murcia, p. 261-295.
- ROHLFS, Gerhard (1932-1939): *Dizionario dialettale delle Tre Calabrie*. Halle: Saale.
- TRAINA, A. (1868): *Nuovo vocabolario siciliano-italiano*. Palermo [2^a ed., 1890].
- SÁNCHEZ, Ma. Nieves (2000): *Diccionario español de documentos alfonsies*. Madrid: Arco/Libros.